

ДО 75-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

В.А.Смолій, О.А.Удод, О.В.Ясь*

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТСЬКА, ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКА (ювілейні роздуми з академічної проблематики)

Висвітлюються основні періоди інститутської історії у загальному контексті українського історієписання. Розглядаються перетворення й трансформації образів вітчизняної минувшини, зокрема пов'язані з науковими студіями в Інституті історії України НАНУ.

Магія дат, особливо ювілейних, бентежить, приваблює і навіть чарує сучасну людину. Можливо, це – реакція на наш аж надто швидкоплинний світ із його ра-зючими темпами розвитку, стрімкими та глобальними трансформаціями, котрі примушують шукати затишний прихисток у вигляді сталих і очевидних мірил вартості. Утім, ювілейні «порахунки», часом, виглядають і як звичайна данина лінеарності й інерційності людського мислення, пов'язаного з традиційними ча-совими параметрами складного, багатоманітного та суперечливого суспільного буття. Так чи інакше, ювілейні річниці спонукають до роздумів, нав'язують нові образи, продукують рефлексії, урешті-решт спричиняються до новітніх спроб осмислення й осягнення минувшини, особливо у світлі сучасних комеморатив-них практик. Із цієї перспективи поточний момент, який пов'язаний із кількома «круглими» датами, видається слухним часом для таких експериментів і спроб.

1936 р., з якого розпочинається буття інституту, зазвичай асоціюється зі ста-лінськими часами, зокрема з нещадним молохом політичних репресій. На той час установи та інституції ВУАН було остаточно знищено, а вцілілі й настраха-ні науковці здебільшого переймалися власним виживанням. Відтак ширилися змагання «критики» і «самокритики», «викриття» прихованих «ворогів» і «шкід-ників», «спокутування» уявних та реальних «гріхів» перед владою «країни Рад», що увінчалися постановням своєрідного «жанру» наукових писань – «покаянних і викривальних текстів» істориків та інших учених-гуманітаріїв.

Ба більше, у першій половині 1930-х рр. фах історика, тим паче україн-ського історика, перетворився на настільки небезпечний терен діяльності, що чимало видавництв узагалі уникали публікації будь-яких історичних студій! «Цим неприпустимим фактом відсутності наукової продукції, свідомого чи

* Смолій Валерій Андрійович – академік НАНУ, директор Інституту історії України НАНУ; Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНСМУ; Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

несвідомого затаювання своїх думок і концепцій, надмірного страху перед можливими помилками (тут і далі курсив наш – Авт.) – з одного боку, цілком недозволеного ставлення до історичних видань з боку видавництва, – можна пояснити й ті прориви в царині вищої історичної освіти, що останнього часу були викриті парторганізацією УСРР», – відзначав О.Оглоблін¹. Це промовисте свідчення учасника й очевидця тих подій яскраво ілюструє тодішній стан української історичної науки, зокрема атмосферу суцільного жаху та невпевненості, яка побутувала в академічному середовищі.

Після руйнації ВУАН науковий процес на теренах української соціогуманітаристики першої половини 1930-х рр. був майже повністю паралізований. Натомість розпочалася суперечлива доба організаційних експериментів та перетворень. З одного боку, тривали чистки й репресії, які мали «звільнити» науково-дослідні установи від неблагонадійних та старорежимних елементів, з іншого – гостро постало питання про форми інституціональної організації української науки, які б мали задовольняти вимоги партійного курсу та, заразом, забезпечувати необхідний «вал» наукових видань, що відповідав би поточним ідеологічним догматам.

Власне, технократичний стиль керівництва партійного апарату, що виявився навіть у термінологічному уподібненні й формалізації обрахунку наукових студій як «валової продукції» з відповідними кількісними показниками, диктував і механістичні способи конструювання інституціональної мережі. Прообразом нової-старої організаційної моделі стали Істпарті – осередки історико-партійної науки з вивчення Жовтневої революції 1917 р., історії комуністичної партії та революційних рухів кінця XIX – початку XX ст.

У 1929 р. було засновано Інститут червоної професури. Згодом народилася Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку створили у червні 1931 р. за постановою ЦК КП(б)У на противагу і в перспективі – на заміну ВУАН. ВУАМЛІН наслідувала Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук і являла собою спробу своєрідного симбіозу партійної й академічної версії наукової організації з виразною перевагою ідеологічних компонентів. У структурі ВУАМЛІН існував Інститут історії, який складався з п'яти секторів: історії України (з секціями Жовтневої революції та громадянської війни на Україні), історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічного (з секціями ленінізму та історіографії) та бібліографічного².

Утім, модель такої організаційної трансформації виявилася дефектною, позаяк руйнувала та нівелювала й без того вкрай слабкі паростки академізму, представлені в тій химерній, витвореній механічним сполученням, асоціації інституцій. Відтак ВУАМЛІН зникла в горнилі нової хвилі партійних чисток і організаційних перетворень середини 1930-х рр. Аналогічна доля спіткала й Інститут червоної професури, який мав забезпечити підготовку нових марксистських кадрів найвищої кваліфікації на теренах суспільних та гуманітарних дисциплін³.

¹ Оглоблін О.П. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в УСРР [машинопис статті, 1 червня 1934 р.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.4.

² Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – С.24.

³ Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929–1937): У пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.17. – С.307–319.

Певні спроби інституціональних реформ на засадах марксистсько-ленінського оновлення, точніше, на ґрунті тотальної індоктринації, проводилися й на теренах академічної науки. Приміром, був створений і протягом лютого – листопада 1934 р. функціонував Історично-археографічний інститут ВУАН⁴. Однак ця інституція так і не змогла вповні розгорнути наукові студії, навіть попри підкреслену лояльність до влади та «нищівну критику» своїх попередників – визначних українських істориків В.Антоновича, М.Грушевського, М.Довнар-Запольського та ін.

Отож Інститут історії України АН УРСР постав у досить специфічній ситуації, коли безплідність партійно-академічного симбіозу виявилася очевидною навіть для партапарату, а систему ВУАН було вщент зруйновано. Відтак ухвалили паліативне рішення – створити все ж таки академічну інституцію, але під жорстким партійним контролем та ще й на основі кадрів ВУАМЛІН. Конституювання інституту, як і інших гуманітарних інституцій, було накинута згори постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук»⁵.

Зауважимо, що цікавий проект створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН ще 1928 р. розробив М.Грушевський, котрий планував перетворити науково-дослідну кафедру історії України в м.Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, цей задум був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, зорієнтований, передусім, на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав низку компаративних та методологічних акцентів. Про це виразно свідчить запланована структура майбутньої інституції, котра мала складатися з низки відділів і секцій: 1. Методології і соціального обґрунтування історії. 2. Порівняльної історії господарства у секціях: господарства міського та господарства сільського. 3. Історії культури з секцією Західної України. 4. Старшої соціальної і політичної історії України у складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської і двома секціями допоміжних наук: а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Нової соціальної і політичної історії України з секцією Західної України. Причому низка секцій у перспективі мала перетворитися на окремі відділи з власними предметними ділянками вивчення української минувшини⁶.

Загалом навіть простий перелік означених організаційних складових незаперечно виказує впливи соціологізації історії, котрих зазнав М.Грушевський на схилі свого життя, насамперед протягом 1920-х рр. Тим більше, що проєктована

⁴ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип.4. – С.268–306; *Ії ж.* Історично-археографічний інститут: плани та діяльність (лютий – листопад 1934 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч.8/9: Зб. наук. пр. на пошану Я.І.Дзири, част.2. – С.358–370.

⁵ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор. Р.Я.Пиріг, Т.Т.Гриценко, В.В.Мазур, О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – Ч.1: 1936–1944 рр. – С.47.

⁶ Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К., 2011. – Кн.1: 1936–1947. – С.19.

структура Українського історичного інституту була скерована не тільки на вертикальне (епохи та періоди), а й на горизонтальне (господарство, соціальна, політична і культурна історія) відтворення світу минулого. Видається, що інституціональний проект М.Грушевського передбачав студіювання та представлення історії України як певної органічної цілісності, хоч і на перехресті багатовекторних впливів Середземномор'я, Західної Європи та Євразії. Утім, плани соціологічного прочитання української минувшини, як і проект Українського історичного інституту, остаточно поховали страшні й трагічні події 1930-х рр.

Натомість організаційні засади, на яких створювався Інститут історії України АН УРСР 1936 р., як і інші академічні інституції, призначалися для вповні утилітарних та прагматичних цілей: забезпечення «виробництва» таких науково-історичних знань, які б задовольняли потреби партійно-радянського апарату, зокрема агітаційні, пропагандистські, освітні та культурні. Та, найголовніше, інститут мав швидко й оперативно реагувати на політичну кон'юнктуру та впроваджувати відповідні настанови до історичних студій, що, звісно, зводило нанівець навіть куці академічні стандарти.

Недаремно інститутські історики відразу потрапили під потужний каток чергової хвилі репресій 1937–1938 рр., відомих як ежовщина. Морок 1937 р. поглинув і першого директора інституту – А.Сараджева, його заступника Г.Слюсаренка та інших наукових співробітників⁷. Відтак досить гостро постала кадрова проблема, адже багато колишніх співробітників ВУАМЛІН мали досить обмежений досвід наукової роботи, а частина істориків узагалі належала до початківців. Зрештою, ежовщина, хоч і в опосередкований та, безперечно, жахливий спосіб спричинилася до певного кадрового оновлення установи. Протягом 1937–1938 рр. коло науковців розширилося за рахунок як знаних і досвідчених учених (О.Оглоблин, М.Петровський, Н.Полонська-Василенко, Є.Сташевський та ін.), так і талановитої молоді (М.Марченко та ін.), які відігравали важливу роль у житті інституції.

Попри суперечності організаційного творення, трагічні та драматичні події другої половини 1930-х рр. Інститут історії України АН УРСР формувався як науково-дослідна установа, призначенням котрої було вивчати та представляти українську минувшину, хоч і у заідеологізованому радянському академічному середовищі. Сумнозвісний досвід інституцій ВУАН, а надто тяжка морально-психологічна атмосфера тодішнього буття звичайно не надихали на масштабні та радикальні наукові проекти. Згадаємо, приміром, що навіть перший том українополітизованого й ортодоксального курсу з історії України, підготовлений та виданий в 1932 р. Інститутом історії ВУАМЛІН, був уцент розкритикований і підданий суцільній обструкції партійним керівництвом⁸. Відтак інші томи з цього проекту світу так і не побачили.

Утім, наукові плани новоствореного Інституту історії України АН УРСР, незважаючи на потенційні ризики, містили досить цікаві й масштабні задуми з обсягу написання української історії. Із-поміж них центральне місце посідав проект «Нариси з історії України» (у 17-ти випусках), який розпочали ще 1937 р.

⁷ Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2006. – С.9.

⁸ Історія України. – Б.м., 1932. – Т.1: Передкапіталістична доба. – 336 с.

Наступник А.Сараджева на посаді директора інституту – С.Белоусов – навіть зауважив у своїй розвідці, що до кінця 1937 р. побачать світ п'ять – шість випусків «Нарисів...»⁹. Однак реалізувати цю ідею пощастило тільки частково.

Тривалий час в українській радянській історіографії побувала думка, що світ побачили тільки шість випусків (1–4, 8, 11)¹⁰ «Нарисів з історії України»¹¹. Проте було опубліковано ще один – сьомий (6-й за порядком серії) випуск, написаний О.Оглоблиним¹². Зазвичай про нього в повоєнний час практично не згадували, що, мабуть, мотивувалося особою автора, який уважався «зрадником» та «фальсифікатором історії».

Збереглися певні відомості й про підготовку інших випусків «Нарисів з історії України». Так, 5-й («Україна другої половини XVII ст. (1654–1686)») опрацьовував М.Ткаченко¹³, 9-й («Україна 2-ї пол. XIX ст.») готував Ф.Шерстюк¹⁴, а 14-й випуск («Відбудовчий період на Україні (після 1920 р.)») здав до видавництва 1940 р. І.Премислер¹⁵. Ще один випуск «Нарисів...» – про будівництво радянської влади в умовах громадянської війни – підготував О.Слуцький¹⁶. Зауважимо, що у процесі написання й редагування праці змінювалися не тільки назви окремих випусків та послідовність їх публікації, а й уточнювалася локалізація хронологічних меж, проблемно-тематична спрямованість тощо.

Вочевидь реалізація цього задуму потребувала фахівців із різних періодів та епох української історії, брак яких гостро відчувався у новонародженій інституції після кількох нищівних хвиль репресій 1930-х рр. Варто підкреслити, що цей проект представлявся інститутом не як академічне видання, яким воно й було насправді, а як дидактичне – серія «посібників для викладачів середніх і вищих шкіл»¹⁷. Так, у передмові до першого випуску «Нарисів...» видання позиціонувалося як серія, розрахована на «студентів університетів, педінститутів, викладачів шкіл і взагалі на всякого радянського читача»¹⁸. Схоже, що таке формулювання було прикриттям для просування академічного проекту з обсягу українського історієписання, котре спиралося на наукові зацікавлення низки дослідників. Зрештою, навіть ті сім виданих випусків загальним обсягом близько

⁹ Стаття директора Інституту історії України АН УРСР С.М.Белоусова «На історичному фронті України» (22 серпня 1937 р.) // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.48.

¹⁰ Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1937. – Вип.1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. – 209 с.; К., 1939. – Вип.2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. – 197 с.; К., 1941. – Вип.3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття: 60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст. – 188 с.; К., 1940. – Вип.4: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648–1654. – 268 с.; К., 1939. – Вип.8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. – 274 с.; К., 1944. – Вип.11: *Лось Ф.Є.* Україна в роки столицьської реакції. – 141 с.

¹¹ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки: Бібліограф. покажчик / Відп. ред. М.М.Онопрієнко. – К., 1969. – С.52; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. – С.36–37, 55.

¹² Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1941. – Вип.6: *Оглоблін О.П.* Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – 281 с.

¹³ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.452.

¹⁴ Там само. – С.354.

¹⁵ Там само. – С.307–308.

¹⁶ Там само. – С.283, 307.

¹⁷ Там само. – С.307.

¹⁸ Передмова // Нариси з історії України. – Вип.1. – С.4.

100 друкованих аркушів охоплювали різні періоди української історії! Власне, «Нариси з історії України» й дотепер залишаються такою собі напівзабутою пам'яткою української радянської історіографії кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

У концептуальному сенсі ця серія видань відображала проміжний, перехідний стан тодішнього радянського ганд-нарративу, який набував рис централістичного, великоросійського канону з телеологічним, точніше, жорстким формаційним і класовим представленням у дусі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і вельми обмежений, простір для національних історій, зокрема української минувшини. Відтак ідеологічні догмати на зламі 1930–1940-х рр. визначали сферу провідних тез та ідей, навколо яких розгорталася концептуалізація сферу матеріалу, проте ще не набули тотального регламентуючого спрямування, себто залишали якісь можливості для його нюансування і потрактування.

Скажімо, О.Оглоблин у своєму випуску «Нарисів...» згадував про перші обмеження українського друку Московією 1720 р.¹⁹, фіскальні заходи та меркантилізм російської економічної політики щодо Гетьманщини²⁰, урешті-решт обстоював думку, що саме вони призвели до створення Малоросійської колегії²¹ й т.п. Розмаїтий спектр інтерпретацій щодо юридичного статусу українсько-російської угоди 1654 р. подав М.Петровський (особиста унія, реальна унія, інкорпорація, протекторат, васальна залежність), однак, кінець-кінцем, стверджуючи, що приєднання України до Росії відбулося «на умовах феодалної васальної залежності»²². Зазначимо, що остання теза досить цікаво співвідноситься з думкою Ф.Ястребова про «колоніальну залежність України від Росії» у першій половині ХІХ ст.²³

Цей вибірковий спектр авторських оцінок, тлумачень та інтерпретацій вельми показовий як для розуміння характеру тодішнього українського історієписання, так і первісного канону радянського «великого тексту». Недаремно «Нариси з історії України» несли ще досить виразне відображення індивідуального стилю, особистих поглядів і навіть персональних уподобань істориків, хоч уже й підпорядковувалися загальним концептуальним та ідеологічним орієнтирам. Б.Крупницький слушно відзначав, що це були «скорше монографії, а не вимагані владою шкільні підручники»²⁴. Та й самі автори «Нарисів...» поділяли таку думку. Наприклад, згаданий вище І.Премислер на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР 9 вересня 1940 р. зазначав: «Щодо моєї роботи, я гадаю, що вона буде *не нарис, а монографія*, яку я собі уявляю як докторську дисертацію»²⁵.

Загалом українська історія під'язувалася під відому історичну схему «трьох братських східнослов'янських народів», вислідом якої було приєднання України до царської Росії як «менше лихо» порівняно з іншими гіпотетичними альтернативами. Цей концепт був базовою, вихідною конструкцією у студіях з української історії доби т.зв. «феодалізму» в радянському історієписанні кінця

¹⁹ Нариси з історії України. – Вип.6. – С.259.

²⁰ Там само. – С.213.

²¹ Там само. – С.253–254.

²² Нариси з історії України. – Вип.4. – С.210.

²³ Там само. – Вип.8. – С.145.

²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.36.

²⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.217.

1930-х – початку 1940-х рр. Зокрема, його дотримувалися практично всі тогочасні історики з радянської України.

Приміром, ця ж теза є наскрізною у випуску «Нарисів...» авторства М.Петровського, що відзначав О.Оглоблін у своїй рецензії²⁶, а у праці К.Гуслистого попередній період тлумачився як «прелюдія» до «з'єднання братських народів»²⁷. Натомість російські історики оперували цією схемою більш вільно та вибірково, іноді навіть ігнорували її, що, звісно, не могли дозволити собі вчені, котрі репрезентували «національні окраїни» СРСР²⁸.

За лихоліття військової доби, евакуації академічних установ, розпорошення наукових кадрів, частина з яких залишилася на території, окупованій німецькими військами, годі було сподіватися продовжити цей досить амбітний проект. Щоправда, у пояснювальній записці та плані видань, поданих М.Петровським 23 квітня 1942 р. до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, висловлювалася думка про потребу перевидання 1–4-го та 8-го випусків «Нарисів...»²⁹. Зазначимо, що подібні наміри побутували і в повоєнному академічному середовищі, про що свідчать документи АН УРСР. Наприклад, у плані науково-дослідних робіт на 1946–1950 рр. з серією «Нарисів...» (причому, уже у двадцяти випусках!), розпочатих 1937 р., пов'язувалася розробка «синтетичної історії УРСР». Більше того, до 1950 р. планувалося підготувати ще п'ять випусків³⁰. Утім, цей проект завмер після видання 11-го випуску «Нарисів...» (1944 р.) за авторством Ф.Лося. Вочевидь, черговий погром Інституту історії України АН УРСР, котрий стався 1947 р., назавжди поховав плани продовження цієї видавничої серії.

Звичайно, протягом передвоєнної та військової доби інститут розробляв й інші проекти. Скажімо, варто відзначити підготовку чотиритомного підручника з історії України, з обсягу якого вийшов один-єдиний том³¹. Видавалися й стислі науково-популярні огляди української історії, як у довоєнний³², так і воєнний час³³. Водночас публікувалися документи та матеріали з історії України у вигляді багатотомної серії³⁴. Проте жоден із цих проектів не міг зрівнятися за розмахом і самобутністю з незавершеною серією «Нарисів з історії України»...

Повоєнний період, який досить часто називають добою пізнього сталінізму, наклав досить специфічний відбиток як на радянську історичну науку загалом,

²⁶ *Оглоблін О.П.* Героїчна епопея з історії українського народу (З приводу нової книги проф. М.Н.Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)»). К.: Вид-во АН УРСР, 1939) [машинопис 25 листопада 1938 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.132.

²⁷ Нариси з історії України. – Вип.3. – С.158.

²⁸ *Оглоблін О.* Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн.: «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А.В.Шестакова. Видавництво політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941. – стор.418 // *Комуніст (Київ)*. – 1941. – 11 березня. – №58. – С.3.

²⁹ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.352–353.

³⁰ Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко; гол. ред. О.С.Онищенко. – К., 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – С.56.

³¹ Історія України / Ред. М.Петровський. – Уфа, 1943. – Т.1. – 330 с.

³² Історія України: Короткий курс / Під ред. С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистого, О.П.Оглобліна та ін. – К., 1940. – 412 с.

³³ Нарис історії України / Ред. К.Гуслистый, Л.Славін, Ф.Ястребов. – [Уфа], 1942. – 212 с.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. С.М.Белоусов. – К., 1939. – Т.1: Київська Русь і феодалні князівства XII–XIII ст. / Уклад. М.Н.Петровський. – 293 с.; К., 1941. – Т.3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Уклад. М.Н.Петровський, В.К.Путілов. – 292 с.

так і на українську зокрема. Один з еміграційних авторів метафорично порівнював «сталінське історієписання» з «мертвотою Арктики», що паралізувала практично всі сфери наукового життя³⁵. Та радянська дійсність, як це не парадоксально, була складнішою й, водночас, простішою, ніж це видавалося спостерігачам із західного світу, хоч і з деяким досвідом «соціалістичного» буття. Після 1945 р. постали нові соціокультурні реалії та їх ідеологічне «освячення», котрі складно означити універсальними чорними чи білими формулами, позаяк вони відображали тенденції, що тільки-но вимальовувалися на обширах радянської соціогуманітаристики.

Передусім слід згадати про партійні заходи та оргвисновки у царині історичної науки, зокрема відому постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу інститутських істориків полягало в тому, що «вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, підносячи і наслідуючи у цьому питанні курс Грушевського *“Історія України-Руси”*»³⁶.

Таке симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до націоналістів, свідчило не стільки про черговий заворот партійного курсу, скільки про інші правила гри на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «великої» та «єдиної» спільноти – радянського народу – у часі та просторі. Вислідом такої легітимаційної програми, нав'язаної партійним керівництвом, стала тотальна денационалізація й радянізація «національних історій», насамперед української, котру прагнули представити на маргінесах великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих фрагментів. У душі цих настанов кардинально трансформувався канон «великого радянського тексту», в якому зажеврили перші ідеологічні передвісники горезвісної концепції «возз'єднання». Приміром, уже протягом 1949–1950 рр. проводилася досить масштабна кампанія з відзначення 10-річчя «возз'єднання» українських земель в «єдиній Українській Радянській державі»³⁷.

Зрештою, приєднані Кремлем після Другої світової війни західні території партійні ідеологи проголосили «визволеними від іноземних загарбників» та «возз'єднаними» із землями співвітчизників (українців, білорусів) у межах «спільної радянської Батьківщини». Це спричинило «пошуки» історичного прецеденту для нового «возз'єднання», який віднайшли в Переяславському акті 1654 р. Потужна ідеологічна кампанія в повоєнні 1940-ві рр. стала прологом до нової офіційної теорії в історичній та суспільно-політичній думці, котрий увінчався появою відомих тез ЦК КПРС (1954 р.), проголошених до 300-ліття договору.

³⁵ Богданюк В. Советська історіографія на розпутті. Рец. на кн.: Очерки по историографии советского общества. – М.: Изд-во «Мысль», 1965. – 600 с. // Визвольний шлях. – 1966. – №4. – С.494.

³⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.560.

³⁷ Історія Національної академії наук України. 1946–1950. – К., 2008. – Ч.2: Додатки. – С.147, 153–154, 157, 183, 187 та ін.

На зорі хрущовської доби утвердилися й новітні ідеологічні орієнтири, канонізовані цими ж тезами ЦК КПРС. Відтоді Переяславський акт розглядався як *«закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів»*³⁸. Ця теза перетворилася на генеральний і регулятивний дороговказ для українських сюжетів, котрі репрезентувалися в радянському ґранд-наративі. Власне, такі настанови визначили можливі межі представлення минувшини України в українському радянському історієписанні³⁹.

Протягом другої половини 1940-х рр. з наукового вжитку доволі швидко витісняються дефініції «історія України» чи «українська історія», котрі, кінець-кінцем, заступає універсальне визначення – «історія Української РСР», що стало панівним до кінця 1980-х рр. Отож науково-історичний текст дедалі більше набував нормативних і механістичних рис, оскільки мав фактографічно ілюструвати «закономірний рух» до телеологічної цілі. Відтак у наукових писаннях істотно звужується обсяг дескриптивних елементів, мінімізуються пояснювальні компоненти, повсюдно вилучаються особисті коментарі, оцінки, тлумачення й інтерпретації, котрі підміняються типовими та, найголовніше, «правильними» узагальненнями у вигляді канонічного покликання на «класиків». Західні рецензенти часто-густо називали таку практику «обрядовим цитуванням» або «благословенням оракулів». Поширюються не тільки цензура, а й суцільна авторська самоцензура, що виступала як захисний механізм інтелектуалів, які прагнули до самозбереження за нещадних умов і обставин тоталітарного режиму.

Ситуація ускладнювалася ще й «змаганнями» між колегами за «відповідність» історичних писань поточним ідеологічним догматам, що провокувалися партійними функціонерами та органами держбезпеки і створювали вкрай напружену психологічну атмосферу, котра вихолощувала будь-який політ творчої думки. Ба більше, чимало наукових студій перетворювалися на деперсоніфіковані, стереотипні тексти, які скидалися на «сіамських близнюків». О.Оглоблин афористично нарік це явище «штампом слова й штампом думки»⁴⁰.

Зазначимо, що вплив радянського канону позначився не тільки на творчості істориків, а й на формуванні організаційної структури інституту, до основи якої поклали сумнозвісну формаційну теорію. Відтак доба середньовіччя та ранньомодерні часи опинилися на узбіччі науково-організаційного процесу. Натомість домінували організаційні сегменти, пов'язані з вивченням робітничих та селянських рухів кінця XIX – початку XX ст., а найбільше – революції 1917 р. й громадянської війни, «соціалістичного та комуністичного будівництва», країн «народної демократії» чи «соціалістичної співдружності» тощо⁴¹. Урешті, уніфікація поширилася навіть на назву академічної інституції, котру 1953 р.

³⁸ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С.5.

³⁹ Horak S. Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24. – №2. – P.272.

⁴⁰ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.78.

⁴¹ Докладніше про трансформації структури установи див.: Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.18–22.

перейменували на Інститут історії АН УРСР⁴² – подібно до назви аналогічної загальносоюзної установи.

З окресленої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підготовка й опрацювання «нової» версії української історії в радянському висвітленні затягнулася аж до середини 1950-х рр., коли побачили світ два видання двотомника «Історія Української РСР»⁴³. На жаль, у концептуальному сенсі цей курс української історії був настільки знівельований численними обговореннями, редакторськими чистками й коригуваннями, доопрацюваннями та переробками відповідно до директив партійних органів і «побажань» рецензентів, що в ньому годі шукати якісь оригінальні думки чи мотиви. Зокрема, у висновках комісії ЦК КП(б)У з розгляду макету першого тому «Історії Української РСР» зазначалося, що комісія вивчила понад 70 рецензій та стенограм установ і окремих учених із Москви та України⁴⁴.

Із цього видання в радянській Україні розпочалася сумнозвісна традиція великих – т.зв. «колективних» (за саркастичним визначенням одного з сучасників – «колективістських») праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою, нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей. Зауважимо, що «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених таку дослідницьку практику, нав'язану гуманітаріям «країни Рад», охрестив «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як вислід культивування штучної цілісності – «радянського народу»⁴⁵.

Однак у часи пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги» на обширах науки й культури розгорталася й інші, хоч і менш помітні, процеси, котрі були пов'язані з появою в академічних установах, зокрема і в інституті, доволі строкатої та самобутньої повоєнної генерації науковців. Це покоління мало не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних і драматичних подій. Зазначимо, що у 1950 р. до складу інституту ввійшла Комісія АН УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, котру перетворили на окремий відділ. Окрім того, до інституції вливалися науковці, які мали той чи інший досвід архівних та музейних практик. Власне, багато представників повоєнної генерації вчених були здатні, принаймні потенційно, сприйняти інші, відмінні від обрядового радянського офіціозу, погляди, хоч ці світоглядні перетворення були вкрай складними, суперечливими й болісними. Певну роль у таких

⁴² Постанова №482 Ради Міністрів УРСР «Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР» (2 березня 1953 р.) // У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2: 1944–1956 рр. – С.162–163.

⁴³ Історія Української РСР: У 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – 784 с.; К., 1956. – Т.2. – 704 с.; Історія Української РСР: У 2 т. [2-е вид.]. – К., 1955. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – 906 с.; К., 1957. – Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – 779 с.

⁴⁴ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2. – С.155–156.

⁴⁵ Устюгова Е.Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете Санкт-Петербургского государственного университета. – 1997. – Вып.5: Культура. – С.41.

зрушеннях відігравали й уцілілі науковці старої школи, з-поміж яких слід назвати І.Крип'якевича, котрий спершу очолював Львівське відділення Інституту історії України (1944–1946 рр.), а у 1948 р. був переведений до Києва.

Утім, процеси радянської лібералізації другої половини 1950-х рр. на теренах української соціогуманітаристики, особливо на ниві історієписання, ширитимуться дещо пізніше, ніж у російській історичній науці. Думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже одразу відкрила простір для переписування «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними⁴⁶, позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні.

Насамперед слід узяти до уваги, що інституціональна мережа українського радянського історієписання у другій половині 1940-х – 1950-х рр. потребувала нагальних перетворень. Скажімо, в Інституті історії АН УРСР відчувався суттєвий брак навіть неперіодичних видань загального профілю для публікування історичних студій співробітників. Спеціалізованих фахових періодичних видань з української історії практично не існувало взагалі! Приміром, неперіодичний збірник «Наукові записки Інституту історії» (1943–1960 рр., 13 випусків) виходив навіть не кожен рік⁴⁷. Більше того, від часів ліквідації «України» (1932 р.) до заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) українське радянське історієписання 25 років не мало республіканського, себто загальнонаціонального, профільного часопису! Причому навіть створенню «УІЖ», першим редактором якого став Ф.Шевченко, передували неабиякі науково-організаційні потуги, складні й тривалі адміністративні колізії, пов'язані з численними узгодженнями та партійним контролем⁴⁸.

Урешті слід згадати, що радянський ґранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну – концептуалізацію російської історії, а відтак його нормативні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були особливо жорсткими та широкими, порівняно з іншими національними історіями. Водночас радянський канон зумовив не тільки табування багатьох тем, проблем, імен, а й наукових праць, пам'яток історичної думки та цілих комплексів джерел! Навіть часткова реабілітація деяких українських учених наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. у жодному разі не означала повернення до наукового обігу їхньої спадщини. Наприклад, так сталося з М.Яворським, якого реабілітували (посмертно) у 1963 р. Однак його студії, попри звернення рідних, так і не повернулися до відкритого доступу⁴⁹.

Властиво, давалася взнаки й та виняткова увага, котру тодішня влада приділяла інституціональній мережі, особливо пов'язаній із циркуляцією інформації. Не випадково у сучасних політологічних візіях обстоюється думка, що саме централізація, селекція та регламентація споживання інформації є дієвими

⁴⁶ Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol.40. – №3. – P.284.

⁴⁷ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки. – С.53–58.

⁴⁸ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади й роздуми // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – С.178–179.

⁴⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.190–191.

інструментами, що застосовуються тоталітарними й авторитарними режимами для корекції/деформації/розмиття різних пластів історичної пам'яті.

Крім того, упродовж другої половини 1940-х – 1950-х рр. в українській радянській історіографії розгортався складний процес ротації поколінь, який помітно затягнувся. Відзначимо, що мінливість ідеологічної кон'юнктури та партійного курсу, розриви між кількома генераціями вчених, знекровлена вища школа були вислідом політичних реалій, які суттєво загальмували входження нового покоління істориків до українського історієписання. Так чи інакше, кожен український учений-гуманітарій, зокрема інститутський історик, який розпочинав академічну кар'єру у середині ХХ ст., стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали або навіть визначали контури його наукової творчості. Це – соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, які з'явилися за часів «відлиги» й, заразом, поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що еднав їх із попередниками.

Такі «стартові» умови були вкрай несприятливими навіть за доби хрущовської лібералізації. Утім, наприкінці 1950-х рр. в українській радянській історіографії все ж таки поступово визрівали обнадійливі тенденції, які вповні виявилися протягом 1960-х рр. Досить часто їх пов'язують із часами П.Шелеста (1963–1972 рр.), зокрема його спробами культивувати «український радянський патріотизм»⁵⁰. Причому в епіцентрі цих перетворень були вчені, доля яких тією чи іншою мірою пов'язувалася з тогочасним Інститутом історії АН УРСР.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків у радянській Україні, полягала в реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Чимало дослідників у різній мірі пристосовувалися до його вимог, настанов та обмежень, частина намагалася зануритися в локальні фактографічні ніші, які б дозволили уникнути або, принаймні, мінімізувати його диктат. Хтось прагнув прикрити свої студії традиційними радянськими кліше на кшталт «віковічна братерська дружба», «велика радянська родина», «боротьба», «критика» й т.п., заповнюючи при цьому предметне поле українським матеріалом. Однак поступово з'являлися й такі дослідники, котрі намагалися розширити та поглибити українські теми і проблеми у межах самого радянського канону з огляду на тодішні ліберальні тенденції.

Первісно йшлося про зміну акцентів у тлумаченні відомих сюжетів української історії, канонізованих ювілейними тезами ЦК КПРС (1954 р.). Зауважимо, що маються на увазі не колективні наукові писання, а здебільшого «малі» форми – індивідуальні монографії, студії та навіть окремі статті цілої низки істориків. Приміром, відомі праці І.Криг'якевича⁵¹, Ф.Шевченка⁵², В.Голобуцького⁵³, котрі з-поміж решти вирізнялися добротною джерельною базою, систематичним опрацюванням провідної проблематики та певними новаціями, які перебували на межі, окресленій канонам радянського ґранд-нарративу.

⁵⁰ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – Острого, 2009. – С.90–97.

⁵¹ Криг'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1954. – 534 с.

⁵² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Криг'якевич. – К., 1959. – 499 с.

⁵³ Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.

Насамперед помітну роль відіграла студія І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький», котра посідала виїмкове місце серед «ювілейної» літератури 1954 р. Звісно, учений, як і всі тогочасні історики в радянській Україні, був змушений оминати низку проблем, які інтенсивно розробляв упродовж 1920–1930-х рр., за що здобув реноме одного з найвидатніших дослідників доби Хмельниччини, та висвітлювати Переяславський акт із канонічної позиції «возз'єднання». Більше того, його монографія зазнала численних цензурних вилучень та редакційних втручань⁵⁴.

З огляду на це стає зрозумілим, чому у цій студії І.Крип'якевич уникав розглядати питання, пов'язані з історико-правничим визначенням Переяслава. Натомість він обмежився загальними заувагами, наприклад: в якій саме «юридичній формі російський уряд гадав здійснити возз'єднання, – про це є тільки загальні відомості», «немає точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління Україною»⁵⁵ й т.п. Утім, учений підкреслював, що «гетьман і старшина *проектували возз'єднання у вигляді двохстороннього договору*»⁵⁶. Зазначимо, що у своїй роботі І.Крип'якевич неодноразово відзначав, що у процесі визвольної війни складалася «основи української державності»⁵⁷.

Власне з такої паліативної констатації розпочиналися спроби українських радянських науковців відстояти, бодай частково, рівноправний характер договірних взаємин між російською та українською сторонами. Скажімо, І.Крип'якевич зауважував, що присягу на вірність цареві склали всього 284 чол.⁵⁸ Згадав він і про наявність серед козацької старшини прибічників османської орієнтації, що певною мірою свідчить про ймовірну політичну альтернативність Переяславському акту 1654 р.⁵⁹

Дослідницькі підходи І.Крип'якевича щодо українсько-російської угоди вплинули й на Ф.Шевченка. Тим паче, що обох істориків пов'язувала тривала та конструктивна творча співпраця⁶⁰. Відтак Ф.Шевченко у своїй монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959 р.), котру Я.Пеленський назвав однією з найважливіших праць з історії Хмельниччини із виданих в УРСР⁶¹, акцентував увагу на адміністративній системі та дипломатичній службі Гетьманщини за часів Б.Хмельницького, але також оминув питання історико-юридичної оцінки договору⁶². Проте у його праці інколи використовувався термін «приєднання», який, щоправда, пов'язувався з намірами російського уряду⁶³.

⁵⁴ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доп. – Л., 1990. – С.7–9.

⁵⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [1-е вид.]. – С.451.

⁵⁶ Там само. – С.452.

⁵⁷ Там само. – С.335, 339.

⁵⁸ Там само. – С.456.

⁵⁹ Там само. – С.459.

⁶⁰ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич; упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – [Вип.8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.500–547.

⁶¹ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd.12. – Н.3. – Р.398–399.

⁶² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.496.

⁶³ Там само. – С.478.

Фактичне становище України-Гетьманщини після Переяславського акту І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, В.Голобуцький одноставно оцінювали як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду⁶⁴. Недаремно О.Оглоблин зазначав, що студії І.Крип'якевича та Ф.Шевченка вийшли за межі «офіційної советської схеми»⁶⁵.

Та найрадикальнішою ревізією «Переяславських тез» слід уважати розвідку М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка планувалася для публікації в «Українському історичному журналі». Вочевидь, вона постала не спонтанно, а була відображенням тих думок, що циркулювали в академічному середовищі⁶⁶. Сам автор визнавав, що студію було написано за прямою пропозицією дирекції Інституту історії (К.Дубини й І.Гуржія) у 1966 р.⁶⁷, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми. Зрештою, ситуація з розвідкою М.Брайчевського відображала ті загальні метаморфози, котрі сталися з офіційним каноном у 1950–1960-х рр., оскільки сам термін «приєднання» повсюдно вживався в українському радянському історієписанні ще наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.⁶⁸ За політичних обставин другої половини 1960-х рр. студія М.Брайчевського ледве чи могла бути оприлюднена в УРСР. Натомість вона протягом кількох років циркулювала у вигляді самвидаву та, зрештою, була видрукувана за кордоном⁶⁹.

Зауважимо, що в межах «переяславської проблематики» розгорнулися й студії у царині джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Приміром, упродовж 1950–1960-х рр. науковці інституту відіграли провідну роль у підготовці й виданні кількох збірників документів з історії Хмельниччини, котрі, хоч і підбиралися тенденційно, але все ж таки помітно розширювали джерельну базу української історії⁷⁰.

Слід наголосити, що тритомник документів «Воссоединение Украины с Россией» викликав розмаїття оцінок із боку еміграційних істориків. Зокрема, Б.Крупницький висловлював думку, що ці збірки «дають обмаль нового матеріалу для Переяслава, а коли й дають, то цей матеріал другорядного характеру

⁶⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [1-е вид.] – С.485; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.499; Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны... – С.350.

⁶⁵ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С.54.

⁶⁶ Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.28–29.

⁶⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.408.

⁶⁸ Див., напр.: Барабой А.З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – №2. – С.87–111; Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Х., 1939. – Кн.15: Труды історичного факультету. – №1. – С.27–39; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1941. – 31 с.

⁶⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с. Див. також: Ісаєвич Я.Д. «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України: Зб. наук. пр. – К., 1994. – С.242–249.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. (К 300-летию. 1654–1954). – Москва, 1953. – Т.1: 1620–1647. – 585 с.; Т.2: 1648–1651. – 559 с.; Т.3: 1651–1654. – 546 с.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич; відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 739 с.; Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Сост. А.З.Барабой, И.Л.Бутич, А.Н.Катренко, Е.С.Компан. – К., 1965. – 825 с. та ін.

і для допоміжних тем. Взагалі *ризиковані твердження редакції (а таких чимало!) не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах “Воссоединения”*⁷¹. Натомість О.Оглоблин уважав, що видрукувані збірники документів є «капітальними виданнями»⁷².

За іронією долі, українсько-російська угода 1654 р., котра була найперше формалізована й виписана з позицій радянського канону, водночас стала й вихідним пунктом його ревізії та більш широкого потрактування і прочитання. Завдяки спробам розширити, інколи навіть обійти офіційну схему з’явилася й назва прихильників таких еволюційних змін – дослідники-ревізійністи, прибічники «реабілітаційного» (реставраційного) напрямку⁷³ або реформістські історики⁷⁴. Сучасні фахівці пропонують й інші визначення – «нонконформістська течія», «нонконформістська історіографія» і т.п.⁷⁵

Зауважимо, що ревізійністські/нонконформістські підходи побутували не тільки в текстах названих вище учених, а й простежуються в деяких інших істориків. Приміром, І.Бойко стверджував, що «входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. *Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом*»⁷⁶. Ця розвідка І.Бойка привернула увагу й діаспорних колег⁷⁷. Схожі пасажі стосовно української державності споглядаємо у студіях В.Дядиченка⁷⁸, О.Компан⁷⁹ та ін.

Утім, були й інші варіації розширення діапазону українських сюжетів і проблем у межах радянського «великого тексту». До таких спроб варто віднести історичні студії О.Апанович. Якщо подивитися на ранні тексти історика, то в них незаперечно виявляємо інтелектуальний вплив робіт її наукового керівника – К.Гуслистого. Передусім, це його праці, котрі вийшли у серійному виданні «Нариси з історії України».

За установчий концепт О.Апанович зазвичай слугувала перелицьована народницько-романтична ідея про історичне призначення чи місію козацтва оборонити український народ. Ця ідеалістична підкладка була замінена на соціальну підоснову і перетворилася в тезу про козацтво як «військову силу українського народу», що боронила його від соціального й національно-релігійного пригноблення та простувала до «об’єднання двох братських східнослов’янських

⁷¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – С.81–82.

⁷² Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р. // Український історик. – 1965. – №1/2. – С.5.

⁷³ Виняр Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6–9.

⁷⁴ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2002. – Вип.5. – С.34.

⁷⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.475.

⁷⁶ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Український історичний журнал. – 1968. – №8. – С.32.

⁷⁷ Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography // The Ukrainian Review. – 1986. – Vol.34. – №4. – P.55–56.

⁷⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О.Гуржій. – К., 1959. – С.33–35.

⁷⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І.Марченко. – К., 1963. – С.139–140.

народів». Таким чином, виводилася й обґрунтовувалася думка про прогресивне значення/роль козацтва. Приміром, спільна монографія О.Апанович та К.Гуслистого навіть мала відповідну назву – «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954 р.).

У сюжетному плані в працях О.Апанович, підготовлених протягом 1950-х рр., переважала військова та соціально-економічна проблематика. Натомість політична історія перебувала на других ролях. Почасти це диктувалося специфікою архівного матеріалу, а найбільше тим, що заглиблення в політичні аспекти переважно оминала більшість тогочасних українських радянських істориків. Зокрема, такою була монографія О.Апанович, присвячена протистоянню Запорозької Січі з турецько-татарським світом⁸⁰. Це – добротна, капітальна студія, вибудована майже винятково на діахронічних засадах. Зрештою, зазначена праця репрезентувала т.зв. «процесуальну історію» – плин подій, хронологічний зріз з обсягу військово-політичної минувшини з невеличкими вкрапленнями про організацію та господарський побут козацтва.

Суттєво, порівняно з названою вище, відрізнялася монографія, присвячена збройним силам України першої половини XVIII ст.⁸¹, яка посіла виняткове місце у творчій спадщині О.Апанович. Передусім, слід підкреслити, що це не була студія з «подієвої історії», а праця, в якій козацтво розглядалося як військово-соціальна структура! Відтак архітектоніка цієї роботи вибудована в дусі суцільної синхронії, себто зіставлення в одному часовому проміжку побутування козацтва в різних контекстах і зрізах. Такий спосіб розгортання матеріалу докорінно відрізняв цю монографію від інших праць О.Апанович, оскільки він потребував від історика неабиякої майстерності, щоби не повторюватися, логічно вибудовувати аргументацію, жорстко контролювати каузальний зв'язок, уміло переходити від однієї частини до іншої тощо. До того ж таких вимог досить складно дотримуватися в межах одного хронологічного сегменту та за генералізації провідної проблематики студії. Водночас будь-яка структура іманентно містить найпростіший елемент/елементи, зв'язок між ним та ті функції і властивості, які вона витворює. Отож вислідом монографії О.Апанович є думка про те, що саме автономія козацтва була тією підвалиною, на яку спиралася міць козацького війська. Відтак одним із провідних сюжетів стає авторська теза про конфлікт між «автономністю окремої військової одиниці» й намаганням уряду перетворити козацтво на «складову частину російської армії»⁸². Тим більше, що саме існування «козацького війська являло собою один з елементів автономії»⁸³.

Зазначимо, що спроби розсунути канонічні межі представлення української історії проступали не тільки у царині пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, а й на ниві інших періодів та епох. Наприклад, у студіях з історії XIX – початку XX ст. знову з'являється стара-нова теза про колоніальне становище українських земель в імперії Романових⁸⁴. Низка новацій з обсягу української історії

⁸⁰ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 298 с.

⁸¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 221 с.

⁸² Там само. – С.5.

⁸³ Там само. – С.10.

⁸⁴ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3. – С.15–25.

XIX – початку XX ст. ширяться у працях І.Гуржія, В.Сарбея, М.Супруненко та інших дослідників.

Та найвиразнішим свідченням діяльності реформістських істориків були спроби реабілітації визначних українських учених, передусім М.Грушевського, дві розвідки до 100-річчя від дня народження якого – Ф.Шевченка⁸⁵ та І.Бойка й Є.Кирилюка⁸⁶ – спричинилися до помітного суспільного резонансу в радянській Україні⁸⁷, хоч і були досить стримано оцінені зарубіжними колегами⁸⁸.

Більше того, протягом 1960-х – початку 1970-х рр. частково реабілітуються, принаймні з'являються в наукових студіях без однозначно негативних ідеологічних ярликів, імена низки відомих українських істориків XIX – початку XX ст., зокрема М.Драгоманова, М.Костомарова, А.Кримського, О.Лазаревського, М.Максимовича, Д.Яворницького та ін. Від Інституту історії АН УРСР виходили пропозиції щодо видання вибраних історичних праць М.Костомарова та Д.Яворницького⁸⁹. Натомість менш помітною в українському академічному житті 1960-х рр. була відома «ревізіоністська хвиля» під гаслом нового прочитання чи осягнення К.Маркса, досить поважно репрезентована в російській історіографії⁹⁰. У широкому сенсі тодішні спроби «нового прочитання» переважно ранньої спадщини німецького філософа скеровувалися не стільки на розширення, скільки на модифікацію й перетворення самого офіційного канону тодішнього історієписання, себто на трансформацію провідних методологічних постулатів!

Із-поміж небагатьох представників української академічної науки у цьому інтелектуальному річищі слід розглядати низку студій О.Компан про теоретичні й методологічні проблеми формаційної теорії⁹¹, застосування порівняльно-історичного методу⁹², проблеми українського ренесансу⁹³ й середньовіччя⁹⁴, а також її монографію, присвячену українським містам ранньомодерної доби⁹⁵. Загалом тексти О.Компан репрезентували устремління авторки не на універсалістське прочитання марксизму, притаманне багатьом російським гуманітаріям, а на переосмислення його в національно-культурницькому дусі. Схоже, що саме звідси походять її спроби поновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс», оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків на фактографічному матеріалі з історії українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думка про подібні функції міста й козацтва в економічному процесі в Україні тощо.

⁸⁵ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–31.

⁸⁶ Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський (3 нагоди 100-річчя від дня народження) // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – №77. – С.3–4.

⁸⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.231–235.

⁸⁸ Л.В. [Винар Л.] [Рец.] Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. – 1966. – №11. – С.13–31) // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124.

⁸⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.289–295.

⁹⁰ Гуревич А. История историка. – Москва, 2004. – С.102.

⁹¹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1966. – 48 с.

⁹² Компан О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С.36–46.

⁹³ Компан О.С. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.

⁹⁴ Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1971. – Вип.1. – С.9–20.

⁹⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – 387 с.

Суттєве збагачення проблемно-тематичного й дисциплінарного діапазону історичних студій потребувало відповідної інституціональної мережі, передусім спеціалізованих історичних видань, брак яких особливо гостро відчувався в Інституті історії АН УРСР уже на початку 1960-х рр. Ці потреби, звичайно, не міг повною мірою задовольнити «Український історичний журнал», хоч від 1965 р. цей часопис видавався вже як щомісячник. Окрім того, помітно розширилася й джерельна база українських історичних студій. Диференціювався типо-видовий склад джерел, які потребували спеціалізованих видань для їх опрацювання та введення до наукового обігу. Заразом зростала кількість студій з обсягу ряду дисциплін і галузей української історичної науки – джерелознавства, медієвістики, спеціальних історичних дисциплін, історіографії тощо.

Протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. за ініціативи чи активної участі науковців з Інституту історії АН УРСР з'явилася низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972 рр., вип.1–7)⁹⁶, «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип.1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип.1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип.1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (1971 р., №1), яка мала виходити у форматі щорічника.

У 1968 р. розпочалася підготовка багатотомного видання з української історії⁹⁷, готувалася серія «Джерела з історії України», у межах якої було опубліковано тільки опрацьований Я.Дзирою «Літопис Самовидця» (1971 р.). У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. розроблялася й планувалася ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо. Слід згадати, наприклад, 2-томну «Історію Української РСР» (1967 р., т.1–2), 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр.), 4-томну «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972 рр.) та ін.

Звичайно, автори статей та матеріалів, які публікувалися у цих виданнях, склали обов'язкову данину канону радянського г'ранд-нарративу. Проте фахова вартість розвідок та матеріалів істотно зроста й неодноразово привертала увагу діаспорних істориків. Приміром, О.Пріцак (у 1940 р. – молодший науковий співробітник та в.о. наукового секретаря Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР) не тільки присвятив розгорнуту статтю збірнику «Історичні джерела та їх використання»⁹⁸, а й скеровував своїх учнів на всебічне студювання українських радянських видань. «Цей великий збір науковців був вислідом програми вишколу нової генерації спеціалістів, здібних самостійно досліджувати історичні джерела, заініційованої Інститутом історії Академії наук УРСР. – зазначав О.Пріцак. – Отже новий збірник міг з'явитися щойно після періоду основної підготовки, коли дещо більше ліберальна атмосфера дала знову змогу відповідальним науковцям впровадити молодих істориків в основи

⁹⁶ Див. докладніше: *Майборода Р.В., Шандра В.С.* Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Т.4. – Вип.1. – С.421–426.

⁹⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.253–257, 274–276.

⁹⁸ *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. – К., 1964–72. – Т.1–7) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1977. – 14, 17–21 травня. – №110. – С.2; №112. – С.2; №113. – С.2; №114. – С.2; №115. – С.2; №116. – С.2, 4.

аналізи джерел і допоміжних історичних наук. Результатом цього вишколу була публікація сто сорока дев'яти наукових праць, яких авторами були сто тринадцять істориків в сімох випусках журналу. Якість статей в ІДЖВ («Історичні джерела та їх використання» – *Авт.*) нерівномірна. Все ж таки треба сказати, що з огляду на занедбаність архівів України на протязі такого довгого часу майже всі статті збірника мають інформативну вартість, а в багатьох із них є цінні нові джерельні матеріали. Крім цього деякі праці підносяться вище загального фактологічного рівня збірника і заслуговують на признання як важливі причинники до історичної науки⁹⁹.

Утім, «доба П.Шелеста» добігала свого кінця. Критичним для науковців Інституту історії АН УРСР, як і всієї української соціогуманітаристики, став 1972 р., коли насунулася чергова хвиля гонінь на інакодумців. У руслі цих заходів розпочалася т.зв. кампанія «боротьби супроти буржуазного націоналізму», котра спричинилася до відповідних заходів та утисків щодо академічних інституцій, а також низки українських видавництв і журналів. Зокрема, з Інституту історії АН УРСР «скоротили» істориків О.Апанович, Я.Дзиру, О.Компан, а з аспірантури відрахували М.Мельника¹⁰⁰. Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М.Брайчевського, а Ф.Шевченкові за «неправильне ставлення до парторганізації» та «ідейно-теоретичні помилки» оголосили догану з занесенням до облікової картки та зміщенням із посади директора Інституту археології АН УРСР¹⁰¹.

У доповідній записці КДБ УРСР для ЦК КПУ від 12 грудня 1974 р. цих учених однозначно кваліфікували як осіб, що припустилися «націоналістичних проявів». Більше того, наводився перелік співробітників Інституту історії АН УРСР, на яких «органи» мали компрометуючі матеріали – С.Заремба, О.Лугова, Г.Сергієнко¹⁰². Щодо Ф.Шевченка, то, між іншим, у згаданому документі зазначалося, що його батько до революції був жандармом, а сам історик впливав на своїх колег у «націоналістичному дусі»¹⁰³.

Із початком репресивної кампанії 1972–1973 рр. фахові збірники та низка науково-дослідних проектів розділили долю звільнених істориків. Скажімо, із п'ятого випуску «Історіографічних досліджень» (1972 р.) спершу викинули статті Ф.Шевченка – про історичні погляди Б.Хмельницького, О.Апанович – про П.Симоновського, Я.Дзири – про Межигірський козацький літопис¹⁰⁴. Однак навіть це не врятувало збірник. Наклад наступного – шостого – випуску (1973 р.) був майже повністю вилучений і знищений, як і другого випуску «Середніх віків на Україні» (1973 р.). Заразом припинилося й видання інших спеціалізованих збірників.

За висловом О.Пріцака, «із закінченням видавання ІДЖВ і інших подібних публікацій зникли останні залишки окремої української науки»¹⁰⁵. О.Оглоблин, який на початку 1960-х рр. до процесів на теренах українського радянського історієписання ставився зі стриманим оптимізмом, констатував, що «дійсність

⁹⁹ Пріцак О. Некролог із постскриптумом. – №110. – С.2.

¹⁰⁰ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.317–318.

¹⁰¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Особова справа Ф.П.Шевченка. – Арк.115 зв., 126.

¹⁰² Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.335, 337.

¹⁰³ Там само. – С.336.

¹⁰⁴ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.160.

¹⁰⁵ Пріцак О. Некролог із постскриптумом. – №112. – С.2.

перевершила найгірші наші побоювання»¹⁰⁶. Відтак на зламі 1970–1980-х рр. побували лише ностальгійні згадки про ліквідовані фахові видання¹⁰⁷, а звільнені науковці були фактично позбавлені навіть ілюзорної свободи творчості.

Доба, що розпочалася після 1972 р. й тривала до кінця 1980-х рр., була однією з найскладніших і найсуперечливіших в інститутській історії. Установа та її співробітники перебували під пильним наглядом як партійних функціонерів, так і органів держбезпеки. Про ступінь цього контролю промовисто свідчив курйозний, на сучасний погляд, випадок із технічною помилкою при друкуванні конверту «Українського історичного журналу», коли випадково було взято в лапки слово «Український», себто на конверті надрукували – «Український» історичний журнал. Цей поліграфічний огріх було роздмухано до політичного масштабу, він спричинив як спеціальне повідомлення КДБ УРСР, так і перевірку, ініційовану в 1973 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ з відповідними висновками щодо інститутських дирекції та парторганізації¹⁰⁸.

Утім, попри негативні тенденції наукове життя в Інституті історії АН УРСР тривало, зокрема домінуючими стали дослідницькі практики, пов'язані з написанням колективних праць. Цей «поворот» до «великих форм», звичайно, відбувався в дусі офіційного радянського канону, що суворо нормував українські сюжети, проте супроводжувався й значним розширенням фактографічних обсягів та загальної канви подій, висвітленням різних зрізів минувшини тощо. Такими були видані протягом 1977–1979 рр. восьмитомник «Історія Української РСР» та його російськомовний відповідник у десяти томах (1981–1985 рр.), а також російськомовний тритомник «История Киева» (1982–1986 рр.) і його українська версія (1986–1987 рр.).

Нові виклики та перспективи постали перед Інститутом історії АН УРСР (від листопада 1990 р. – Інститут історії України) за доби ініційованої М.Горбачовим «перебудови», розпаду СРСР та етнополітичного ренесансу країн Східної й Центральної Європи на рубежі 1980–1990-х рр. Від 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й освітлення низки історичних особистостей під гаслом реабілітації та повернення імен, упровадження вибіркової й поміркованої критики партійної політики за доби сталінізму, т.зв. «викривлень», «спотворень», «перекручень» і т.п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозволене й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, а зрештою повне зняття ідеологічних заборон достатньо швидко призвело до первісного усвідомлення величезних провалів та лагун (що їх афористично охрестили «білими плямами») у пануючій радянській репрезентації історій народів СРСР, зокрема українського. Із суверенізацією радянських республік 1989–1991 рр. розпочалося висунення низки альтернативних візій не тільки з обсягу окремих

¹⁰⁶ *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.290–291.

¹⁰⁷ *Комаренко Н.В.* О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // *История и историки: Историографический ежегодник.* 1980. – Москва, 1984. – С.16–32.

¹⁰⁸ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.319–320.

подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – т.зв. «білих полів» національної минувшини: переосмислення феномену Української козацької держави XVII–XVIII ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», голодомору 1932–1933 рр. та ін. Своєрідним експериментальним форматом наукових видань тієї перехідної доби стали «Історичні зошити», започатковані Інститутом історії АН УРСР у 1988 р. У цій інститутській серії порушувалися та намічалися різноманітні проблеми української історії, котрі спотворювалися, замовчувалися чи ігнорувалися за радянських часів¹⁰⁹.

Споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину в річищі навіть модифікованого радянського «великого тексту». Власне, суперечливі тенденції, зокрема хитання поміж спробами обмежити появу небажаних публікацій і скоординувати, очолити процес заповнення «білих плям», простежувалися у виробленні «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.»¹¹⁰. Урешті-решт на межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу минувшини актуалізувала запит на «капітальний ремонт» чи й повний демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України.

Після серпневого 1991 р. заклоту в Москві та подальшого розпаду СРСР в українській пострадянській історіографії склалася пізнавальна ситуація т.зв. методологічного вакууму, точніше, хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази національних історій. Водночас творення державних інститутів на пострадянському просторі спричинило потужні соціо- та етнокультурні запити до наукової спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію історичної науки, тобто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсі: витоки національно-державної атрибутики й символіки, походження народу/нації, межі історичної території, героїчні епохи, знакові події, провідники-засновники (батьки-фундатори) держави й т.п.

Один із провідних інтелектуальних векторів, який визначав основні тенденції українського історієписання протягом 1990-х рр., був пов'язаний із «новим відкриттям» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних студій, які інтенсивно перевидавалися в Україні та вводилися до широкого наукового обігу. Деякі з них мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі, зокрема на освітній ниві. Приміром, протягом першої половини 1990-х рр. найпопулярнішим посібником з української історії був перекладний курс О.Субтельного¹¹¹. Хвиля перевидань

¹⁰⁹ Електронні версії «Історичних зошитів» за 1988–1992 рр. доступні на сайті Інституту історії України НАНУ за адресою: <http://history.org.ua/new.php?litera&askAbout=Preprint>

¹¹⁰ *Кульчицький С.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи*: Мат. Всеукр. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.139.

¹¹¹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер з англ. Ю.І.Шевчука; вступ. ст. С.В.Кульчицького. – К., 1991. – 512 с. Працю було перевидано англійською (1994, 2000, 2009 рр.), українською (1992, 1993 рр.), російською (1994 р.), болгарською (1995 р.), вірменською (2010 р.) мовами.

спричинила самотутню романтизацію української минувшини, зокрема «перевідкриття» та захоплення її просторово-часовим колоритом. Головні напрями українського історієписання 1990-х рр. загалом визначалися своєрідним «трикутником»: методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини.

Утім, незважаючи на складні економічні та соціальні обставини 1990-х рр., науковці академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотутніх історичних наративів¹¹². Більше того, постали рельєфні й масштабні конструкції низки епох, які перебували на узбіччі радянського історієписання чи взагалі не розглядалися в його межах – як доба Української національної революції 1648–1676 рр.¹¹³, епоха українського Відродження XIX ст., голод 1921–1923 та 1946–1947 рр., голодомор 1932–1933 рр. й низка інших. Нові прочитання отримали періоди Київської Русі та Великого князівства Литовського, Української революції 1917–1921 рр. та радянської державності.

Протягом 1990-х рр. в Інституті історії України НАНУ кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Зазначимо, що у цей час інститут у співпраці з архівними установами спричинився до підготовки та видання багатьох збірників документів і матеріалів, які суттєво збагатили джерельну базу української історії¹¹⁴. Нарешті, слід згадати про 15-томний проект «Україна крізь віки», у котрому поєдналися самотутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини¹¹⁵.

Таким чином, протягом 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, які заступили національні візії. Слід наголосити, що вперше у XX ст. саме ці візії постали як домінуючі конструкції на пострадянському просторі, зокрема відіграли важливу роль у формуванні українського культурного поля. Звичайно, етндержавницька легітимація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми примітивних елементів національного канону історієписання, які побутували (та й побутують) у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадптації класичних дослідницьких стратегій і т.п. Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, відносять національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або історичної правди, чорно-білу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу – подій та фактів, порівняно з проблемним акцентуванням або інтерпретацією, наслідування культурних шаблонів романтичного, неоромантичного, позитивістського історієписання й т.п.

¹¹² Історія України: Нове бачення / Під ред. В.А.Смоля. – К., 1995. – Т.1. – 350 с.; К., 1996. – Т.2. – 494 с.; Історія України / За ред. В.А.Смоля. – К., 1997. – 422 с.

¹¹³ Див. докладніше: *Матях В.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2011. – С.86–129.

¹¹⁴ *Юркова О.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.30.

¹¹⁵ *Україна крізь віки* / Заг. ред. В.А.Смоля. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

Видається, що суцільне розчарування, ба навіть тотальний скептицизм стосовно гранд-нарративів, особливо на національному ґрунті, який у західному історієписанні поширюється щонайменше від 1960-х рр., досяг і українських обширів. Недаремно протягом 2000-х рр. розгортаються дискусії щодо студіювання та представлення національних історій, зокрема їх методологічних і теоретичних засад.

Саме означені проблеми й сформували ту палітру новітніх викликів і можливих перспектив, які постали перед Інститутом історії України НАНУ. Проте, зауважимо, що в нове століття інституція ввійшла з багатьма розмаїтими й самобутніми науково-дослідними проектами¹¹⁶. Із-поміж них такі капітальні студії, як «Історія українського селянства» (2006 р., т.1–2), «Історія українського козацтва» (2006 р., т.1–2), «История Украинь» (Москва, 2008 р.), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т.1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т.1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р., кн.1), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» (2011 р., кн.1–2) та ін. Завдяки цим працям постали різноманітні зрізи й образи української історії, котрі істотно доповнюють, нюансують та коригують наші уявлення про минувшину.

Крім того, в Інституті історії України розробляється низка спеціалізованих довідково-інформаційних проектів. Передусім слід згадати такі видання, як «Енциклопедія історії України» (2003–2011 рр., т.1–8), «Україна: хронологія розвитку» (2007–2011 рр., т.1–6), «Українські історики. Біобібліографічний довідник» (1998–2010 рр., вип.1–3) та чимало інших покажчиків, словників, довідників. Водночас різні дисципліни та галузі історичної науки в інституті репрезентують понад два десятки серійних і періодичних видань, які відіграють важливу роль у науковому процесі. Приміром, протягом 2000-х рр. було започатковано альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002 р.), альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (від 2002 р.), альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (від 2005 р.), збірник «Регіональна історія України» (від 2007 р.), збірник «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009 р.) та ін.

Масштабна і різнопланова робота провадиться у царині опрацювання веб-ресурсів, зокрема інтенсивно й плідно наповнюється доступний за посиланням <http://www.history.org.ua> сайт Інституту історії України НАНУ, де не тільки подається всебічна інформація про діяльність інституції, її структурних підрозділів та окремих співробітників – нині це один із найбільших електронних ресурсів з історії України у всесвітній мережі, який станом на січень 2012 р. містив близько 13 тис. повнотекстових статей, розділів, монографій, збірників та майже 30 тис. бібліографічних позицій.

Зрештою, у пам'яті спливають десятки імен¹¹⁷, сотні праць, пов'язаних з інститутською історією, котрі годі навіть перерахувати в межах журнальної

¹¹⁶ Про тематику й дослідження структурних підрозділів інституту докладніше див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.37–304.

¹¹⁷ Біобібліограф. довідки про співробітників інституту див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.307–693.

публікації¹¹⁸. Утім, сучасна пізнавальна ситуація на обширах соціогуманітаристики кидає інституції та її співробітникам новітні і багатоманітні виклики, які тією чи іншою мірою пов'язані з формулюванням кардинального питання: як вивчати й репрезентувати українську минувшину?

Національна історія у світлі сучасних епістемологічних настанов виглядає як «безнадійно хворий», вельми традиційний, застарілий, старомодний, сповнений безлічі «нездоланих» прогалин і родових «травм» інтелектуальний продукт. Та найбільшим і, мабуть, «смертельним гріхом» такої версії історії є її походження, яке незаперечно пов'язують із добою націй і національних держав, себто, її маркування як «націоналістичної» візії апріорі. Недаремно «бої за історію» чи історичну пам'ять, хоч і з перспективи підмочених останнім часом практик, таких, як-от мультикультуралізм та постмодернізм, спрямовані саме супроти національних історій як есенціальних, націєцентричних, нормативних чи спекулятивних образів минувшини.

Однак незавершеність інтелектуальних поррахунків ХХ ст. на ниві українського історієписання з обсягу модерністських візій, зокрема соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в річищі, приріом, хвильових, модернізаційних, цивілізаційних концепцій суттєво ускладнює загальну пізнавальну ситуацію. Тим більше, що евристичний потенціал модерністської концептуалізації, апробованої на обширах світової історичної науки протягом ХХ ст., нині видається надзвичайно привабливим з огляду на тривалу й штучну відокремленість українського наукового процесу за радянської доби.

З іншого боку, національна історія на сьогодні, на відміну від славнозвісної доби націй та національних держав, є одним із багатьох дискурсів, якими послуговуються історики в представленні минувшини. Більше того, наявність різноманітних версій та варіацій прочитання минулого вже сама по собі позбавляє національну історію того ореолу ексклюзивності й претензійності, які їй однозначно приписують.

Власне у ХХ ст. споглядаємо справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік, методик і т.п. Не випадково історики постійно дискутують щодо численних і різноманітних над/під/суб/мульти/полі/гетеро/не/прото/до/національних способів репрезентації минулого, сполучень макро- та мікро-підходів, комбінацій локального, регіонального, соціокультурного чи цивілізаційного, глобального, усесвітнього, котрі надають національним історіям риси інклюзивності, множинності й альтернативності. За великим рахунком, ідеться про денационалізацію сучасних національних історій, передусім у розумінні категоричного заперечення навіть самої можливості їх представлення як якихось штучних конструктів-монолітів із телеологічним призначенням. Зауважимо, що ці проблеми нині активно розробляються й гостро дискутуються в рамках

¹¹⁸ Про наукові видання інституту див.: Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936–2001 / Уклад. І.С.Азарх, Л.Я.Муха; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2002. – 160 с.; Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005 рр.): Бібліограф. покажчик / Укл. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмержицька, І.В.Рознюк; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2006. – 597 с.; Бібліографія основних видань 1936–2005 / Упор. І.С.Азарх, Л.Я.Муха, І.Л.Островська // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.700–782.

створеної в інституті робочої групи, котра опрацьовує методологічні та теоретичні засади концепції багатотомної синтетичної історії України.

Варто замислитися й щодо перспектив репрезентації української минувшини на полі світової та європейської культури. Дотепер цю функцію фактично виконує лише «Історія України-Руси» М.Грушевського – визначна пам'ятка історичної думки кінця XIX – першої третини XX ст., англomовна версія якої видається для західного світу¹¹⁹. Тож на часі новітні проекти та прочитання української історії.

Вочевидь ювілейні думки продукують більше запитань і припущень, аніж можливих відповідей. Однак вони примушують не тільки формулювати проблеми, а й торувати новітні шляхи для наукового розвитку сучасного українського історієписання.

¹¹⁹ *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Edmonton; Toronto, 1997. – Vol.1: From Prehistory to the Eleventh Century / Transl. M.Skorupsky; ed. A.Poppe, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxi, 602 p.; 1999. – Vol.7: The Cossack Age to 1625 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lvi, 548 p.; 2002. – Vol.8: The Cossack Age, 1625–1650 / Transl. M.D.Olynyk; ed. F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxix, 808 p.; 2005. – Vol.9, bk.1: The Cossack Age, 1650–1653 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxxx, 761 p.; 2008. – Vol.9, bk.2, pt.1: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lix, 566 p.; 2010. – Vol.9, bk.2, pt.2: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. Ya.Fedoruk, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxxiii, 480 p.

The article covers the main periods of Institute of History of Ukraine in the overall context of the Ukrainian historiography. The author highlights the transformations of old native images in particular once related to scientific studies at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

